

הרב מאיר רובינשטיין

"ולא יצר לאדם לעולם בחייו"

היחס הראוי של תלמידי החכמים לציבור

יש מקורות בתורה שבעל פה שמהם עולה שאל לו לחכם לגרום שום צער לעם שבתוכו הוא יושב. לעומתם יש מקורות שמהם משתמע שהחכם שונה מהעם, ולעתים מעמדו מחייב התנהגות המרחיקה אותו מאנשי המקום, ואף גורמת להם כאב וצער. להלן אציג שני מקורות מן הסוג הראשון, המשקפים גישה המחייבת את החכם להתנהגות המטיבה עם הבריות, גם אם התנהגות זו תבוא על חשבון שמירה על מעמדו המיוחד. בהמשך אבקש לדון בכמה מקורות¹ שמהם לכאורה עולה גישה המחייבת התרחקות מהעם, התרחקות הגורמת צער לאנשים. אשתדל להראות שגם במקרים אלו ניתן להסביר שאין הכוונה בהכרח לגישה מרחיקה ומכאיבה.

אחד המניעים לכתיבת השורות הללו הוא גישתו של הרב יהודה עמיטל זצ"ל בנושא זה. הספר **והארץ נתן לבני אדם** מכיל שיחות של הרב עמיטל, בהן הובאו המסרים החינוכיים העיקריים של ראש ישיבת הר עציון. לדעתי, בולט שהרב עמיטל מחייב גישה מקרבת ואף מביע הסתייגות מהתנשאות הבאה לשמור על מעמדו המיוחד של החכם. גישה זו עולה בכמה וכמה שיחות בספר, ובייחוד בפרק "בתוך עמי אנוכי יושבת".²

ולא יצר לאדם בעולם בחייו

בפרק החמישי מהלכות דעות עוסק הרמב"ם בעיקר³ בדרישות מיוחדות

1 לא כל המקורות הרלוונטיים לנושא נידונים במאמר.

2 הרב י' עמיטל, **והארץ נתן לבני אדם: פרקי הגות וחינוך**, אלון שבות תשס"ה, עמ' 107–114.

3 יש דברים בפרק זה שאינם שייכים לתלמידי חכמים בלבד. לדיון בעניין זה עיינו בלחם משנה שם בהלכה ד בתחילת דבריו.

מתלמידי החכמים. בין השאר נאמר שם (הלכה יג): "משאו ומתנו של תלמיד חכם באמת ובאמונה, אומר על לאו לאו ועל הן הן [...] **ולא יצר לאדם בעולם**" בחייו...". כלומר, אל לו לחכם להציק כלל לשום אדם בעולם! יש כאן דרישה גבוהה מאוד מהחכם, שלא לגרום לאדם בעולם כל אי נעימות!

מה מקור הרמב"ם לדין זה? דרישה זו דומה לאיסור המחייב כל יהודי ביחס ליתום ואלמנה: "כָּל אֱלֵמְנָה וַיְתוּם לֹא תַעֲנוּךְ" (שמות כ"ב, כא) ונחלקו התנאים במכילתא אם האיסור מכוון אל אלמנה ויתום דווקא ולא לשאר כל האדם, או שמא אלמנה ויתום הם דוגמאות בלבד והלאו מכוון אל כל בני האדם:

"כל אלמנה ויתום לא תענוך". אין לי אלא אלמנה ויתום, שאר כל אדם מנין? תלמוד לומר לא תענוך, דברי רבי ישמעאל; רבי עקיבא אומר אלמנה ויתום שדרכן לענות, בהן דבר הכתוב.⁵

רש"י בחומש מפרש כדעת רבי ישמעאל: "כל אלמנה ויתום לא תענוך – הוא הדין לכל אדם, אלא שדבר הכתוב בהווה, לפי שהם תשושי לח ודבר מצוי לענותם". אולם להלכה אין זה פשוט, שהרי הלכה כרבי עקיבא מחברו, אלא אם נאמר כדברי המהר"ל בגור אריה על רש"י שם, שאין מחלוקת הלכתית בין רבי ישמעאל ורבי עקיבא ושניהם סבורים שהלאו נאמר לכל אדם, ומחלוקתם היא על משמעות הכתוב בלבד. מכל מקום, נראה שהרמב"ם פסק כדברי רבי עקיבא כפשוטם, דהיינו שמדובר ביתום ואלמנה דווקא (הלכות דעות ו, י):

חייב אדם להזהר ביתומים ואלמנות מפני שנפשו שפלה למאד ורוחם נמוכה אף על פי שהן בעלי ממון אפילו אלמנתו של מלך ויתומיו מזהרים אנו עליהן שנאמר כל אלמנה ויתום לא תענוך...

והנה מתחדדת השאלה: עבור כל ישראל פסק הרמב"ם שיש חיוב מיוחד להיזהר ולא להציק כלל דווקא לאלמנה וליתום, ואילו היחס לכלל הבריות נקבע על ידי מצוות עשה ולא תעשה ידועות בתחום בין אדם לחברו; אבל תלמידי חכמים נדרשים לזהירות מופלגת לא להציק כלל לאדם באשר הוא. מהו אפוא המקור לכך שתלמידי חכמים צריכים לנהוג בזהירות זו כלפי "כל אדם"?

בעל ספר עבודת המלך על הרמב"ם שם (ה, יג) מצביע כמקור להלכה זו על

4 בדפוסים הרגילים כתוב "לעולם" אבל כמעט בכל כתבי היד כתוב "בעולם", וכך הנוסח במהדורת פרנקל וביד פשוטה.

5 מכילתא דרבי ישמעאל, משפטים, מסכתא דנזיקין, פרשה יח.

דעת ר' ישמעאל במכילתא דלעיל, אך דבריו לכאורה קשים, שהרי לגבי המכילתא פסק הרמב"ם מפורשות כרבי עקיבא, בפרק ו שם. אולם ביאור הדבר כפי שמבאר הרב נחום אליעזר רבינוביץ ביד פשוטה שם:

הנה אף שלהלכה קיימא לן כרבי עקיבא כמבואר להלן ו, י, היינו לעבור עליו בלאו, אבל יש להוכיח שהחכם חייב להזהר בכל אדם מהמסופר במכילתא שם להלן וז"ל [זו המכילתא שבתחילתה מוצבת מחלוקת ר' עקיבא ור' ישמעאל, מ"ר]: כבר היה רבי ישמעאל ורבי שמעון יוצאין ליהרג. אמר לו רבי שמעון לרבי ישמעאל, רבי, לבי יוצא שאיני יודע על מה אני נהרג. אמר לו רבי ישמעאל לרבי שמעון, מימך לא בא אדם אצלך לדין או לשאלה ועכבתו עד שתהא גומע כוסך או עד שתהא נועל סנדלך או עד שתהא עוטף טליתך? ואמרה תורה "אם ענה תענה", אחד עיני מרובה ואחד עינוי מועט. ובדבר הזה אמר לו, נחמתני רבי.⁶

ביחס לתלמידי חכמים, אנו רואים במעשה זה דרישה מיוחדת של "ולא יצר לאדם בחייו", וזהירות מופלגת המכוונת אל כל אדם בעולם ולא רק כלפי יתום ואלמנה.

חיוב זה של "לא יצר", בוודאי אינו מאפשר שום התנשאות של החכם מעל לעם שבתוכו הוא יושב בצורה מכאיבה או פוגעת. מניעת הפגיעה באדם מן השורה קודמת לחובתו של החכם להיות עטור בהופעה ההולמת את מעמדו ("נועל סנדלך", "עוטף טליתך"), ואסור אפילו לעכב במעט את האדם העומד לפניו בנימוק שהרב רוצה לגמור את שתיית הקפה שלו! זאת אף על פי שיכולנו לטעון כי מעמדו של החכם מאפשר המתנה של כמה דקות. והנה באה המכילתא ומלמדת אותנו שאסור לחכם להצר כלל לשום אדם. זהו אפוא המקור לרמב"ם.

דיבורו בנחת עם הבריות

במסכת יומא (פו ע"ב) דנה הגמרא בחילוקי הכפרה, ומזכירה את חילול השם כעבירה חמורה המקשה מאד לבעל התשובה לזכות בכפרה. לקראת סוף הסוגיה מובאת הברייתא הבאה:

"ואהבת את ה' אלהיך" – שיהא שם שמים מתאהב על ידך, שיהא קורא

⁶ אף על פי שהיה מקום לומר שזה רבי ישמעאל לשיטתו, נראה מסוף המדרש שגם רבי עקיבא משבח את התנהגות החסד של רבי ישמעאל, וזה מתאים למה שכתבנו שלגבי תלמידי חכמים יש דרישה מיוחדת. עיינו שם בסוף המכילתא.

ושונה ומשמש תלמידי חכמים, ויהא משאו ומתנו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו – אשרי אביו שלמדו תורה, אשרי רבו שלמדו תורה. אוי להם לבריות שלא למדו תורה, פלוני שלמדו תורה – ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו, עליו הכתוב אומר ויאמר לי עבדי אתה ישראל אשר בך אתפאר. אבל מי שקורא ושונה ומשמש תלמידי חכמים ואין משאו ומתנו באמונה, ואין דבורו בנחת עם הבריות, מה הבריות אומרות עליו – אוי לו לפלוני שלמד תורה, אוי לו לאביו שלמדו תורה, אוי לו לרבו שלמדו תורה, פלוני שלמד תורה – ראו כמה מקולקלין מעשיו וכמה מכוערין דרכיו! ועליו הכתוב אומר "בְּאֵמֶר לָהֶם עִם ה' אֱלֹהֵי וּמֵאֲרָצוֹ יֵצְאוּ".

כאשר החכם מתנהג ביושר, בדרך ארץ ובאמפתיה, שם שמים מתאהב על ידו; וכאשר דרכיו מכוערות שם שמים מתחלל. גם התוצאה הרצויה ("כמה נאים דרכיו") וגם התוצאה שאינה רצויה ("כמה מכוערין דרכיו") תלויות בשאלה "מה הבריות אומרות עליו".

דיבור בנחת או שלא בנחת עם הבריות⁷ הוא דוגמה לדבר שיכול לגרום לקידוש השם או חילול השם. לפיכך נוכל להבין שאין מקום כלל מצד החכם לדבר לא יפה אל אדם כלשהו, שהרי דיבור כזה בוודאי יכאיב לאדם ויגרום לחילול השם. אין לצפות שהבריות יבינו חשבונות של שמירה על מעמדו של החכם, כי דיבור שלא בנחת מכאיב מכל מקום, ואין כאן הפצת אהבת ה' אלא חילול השם יש כאן.⁸

שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב

במסכת אבות בפרק שני מובאים מאמרים של תלמידי רבן יוחנן בן זכאי. במספר משניות כל תלמיד אומר שלושה דברים. הראשון האומר שלושה דברים הוא רבי אליעזר (ב, ז):

7 עיינו בדקדוקי סופרים על אתר, אות כ, שם מבורר על פי כתבי יד וראשונים שיש לגרוס "דיבורו בנחת עם הבריות" גם בחלק הראשון של הברייתא, ולא כפי שמופיע בפנינו בדפוס.

8 להלן נעסוק בסיפור המובא באבות דרבי נתן, שם מסופר ששמאי הזקן גער ונזף בנכרי שבא להתגייר, והנכרי נפגע מאוד מדיבורו. יש מקום לומר ששמאי נהג כך מפני גישה עקרונית של כבוד החכם (עיינו בדברי ר"י בלאזר שהבאנו שם). אולם מכיון שאבות דרבי נתן דוחה לגמרי את דרכו של שמאי, ממילא נדחית גם הגישה העקרונית. אנו רואים אפוא שדיבור עם הבריות שלא בנחת תלוי בשאלה איך זה מתקבל בקרב הבריות, וחשבון של מעמד של החכם לא יצדיק חריגה מהחובה לדבר בנחת.

רבי אליעזר אומר יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס, ושוב יום אחד לפני מיתתך והוי מתחמם כנגד אורן של חכמים והוי זהיר בגחלתן שלא תכוה שנשיכתן נשיכת שועל ועקיצתן עקיצת עקרב ולחישתן לחישת שרף וכל דבריהם כגחלי אש.

הסיפא "והוי מתחמם..." תמוהה. ראשית, בדברי רבי אליעזר, כולל הסיפא הזאת, יש לפחות ארבעה דברים ולא שלושה, בניגוד להצהרת המשנה בראש קובץ זה "הם אמרו שלושה שלושה דברים" – מדוע? שנית, מדוע החכמים נושכים ועוקצים כשועל וכעקרב? למה החכם מתנהג כך כלפי הבריות עד כדי כך שצריך להזהיר את הציבור מפני החכמים? האם בכלל התנהגות מעין זו ראויה? ושלישית, יש מעין סתירה בין דבריו של רבי אליעזר ברישא לבין אלו שבסיפא. ברישא נאמר "יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך ואל תהי נוח לכעוס", ובהנחה שהחכמים צריכים גם הם להיזהר מאוד בכבוד הזולת ולהימנע מכעס, מדוע יש מציאות של "נשיכתם נשיכת שועל"?

הרמב"ם בפירושו למשנה מתייחס לקושיה הראשונה – העובדה שבדברי רבי אליעזר יותר משלושה דברים: "ואמנם אומרו והוי מתחמם כנגד אורן וכו' – אין הוא ממאמרו אשר חניך בו, אלא ממה ששמעו מזולתו וסיפרו, ומפני זה לא נמנה בכלל מאמריו". מהרמב"ם משמע ש"והוי מתחמם..." איננו חלק משלושת הדברים של רבי אליעזר, תלמיד רבי יוחנן, ומשפט זה איננו חלק מהמסר החינוכי שלו כאן.

מי שממשיך את דרכו של הרמב"ם וטוען שדברים אלו אינם דברי רבי אליעזר פה, הוא המאירי בפירושו לאבות שם. הוא טוען שדברים אלו הועברו **בטעות** לכאן מאבות דרבי נתן (נוסחא א, פרק טו). וזו לשון המאירי:

"הם אמרו שלושה דברים", כלומר כל אחד מהם, ואף על פי שבדברי ר' אליעזר יש בהם יותר משלוש, יש מפרשים שנכללה בדבריו, רוצה לומר "והוי מתחמם" אינו מכלל דבריו של עכשיו אלא במקום אחר אמרה, ומגיהי הספרים ערבוה כאן עמהם [...] וראיה לדבר באבות דרבי נתן שלא הוזכרו שם אלא שלוש ראשונות אבל זו של הוי מתחמם כו' לא [...] אלא שבסוף ההלכה אמר ר' יהודה ב"ר אלעאי משום אביו שאמר משום ר' אליעזר הגדול שוב יום אחד לפני כו' והוי מתחמם כו'...⁹

נשתדל לבאר את דברי המאירי. בפרק הנזכר באדר"נ מובא מאמרו של רבי

אליעזר: "והם אמרו שלשה דברים רבי אלעזר אומר יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך. אל תהי נוח לכעוס. שוב יום אחד לפני מיתתך", בלי התוספת של "והוי מתחמם...". במהלך ביאור אדר"נ של המשנה על המשפט "אל תהי נח לכעוס" נאמר שם: "ואל תהא נוח לכעוס, כיצד? מלמד שיהא עניו כהלל הזקן ואל יהי קפדן כשמאי הזקן". לאחר מכן מובאות שם דוגמות לענוותנותו של הלל וכן לקפדנותו של שמאי. הדוגמה הראשונה היא הסיפור על השניים שהתערבו לגבי היכולת של מי מהם להקניט את הלל. כך הנוסח של תחילת הסיפור שם:

מה היה ענותנותו של הלל הזקן? אמרו מעשה בשני בני אדם שעמדו והמרו זה את זה וזה את זה בארבע מאות זוז. אמרו כל שילך ויקניט את הלל יטול ארבע מאות זוז. הלך אחד מהם. ואותו היום ערב שבת היה עם חשיכה וקא חייף רישיה. בא וטפח לו על הדלת אמר היכן הלל היכן הלל. נתעטף ויצא לקראתו א"ל בני מה אתה צריך. א"ל הלכה זו אני צריך לשאול...

הוא הציג את עצמו כבא לחכם לשאול הלכה, אך השאלות ששאל היו שאלות אשר בערב שבת עם חשיכה בוודאי היו אמורות להרגיז את הנשאל. ואף על פי כן, הלל נשאר רגוע והתייחס לשואל בצורה מכובדת וללא כעס. התנהגותו רחוקה מאוד מנשיכת שועל ועקיצת עקרב!

בהמשך מובאות דוגמאות לקפדנותו של שמאי. מסופר על אותו נכרי שבא ובקש ממנו "גיירני על מנת שתשימני כהן גדול".¹⁰ תגובת שמאי היא "גער בו והוציאו בניזיפה", ואילו הלל עונה בצורה מכבדת ומסבירת פנים. הנכרי שננזף על ידי שמאי מגיע להלל המצליח להרגיעו ולפייסו, ועל כך מודה לו הנכרי בזו הלשון:

כל הברכות שבתורה ינחו על ראשך שאם היית כשמאי הזקן לא באתי לקהל ישראל. קפדנותו של שמאי הזקן באמרו אבדני מן העולם הזה ומן העולם הבא. ענותנותך הביאני לחיי העולם הזה והבא.

בהמשך שם מופיע ביאור קצר על המאמר האחרון של רבי אליעזר – "שוב יום אחד לפני מיתתך". ובסיומו של אותו פרק מובא הקטע הנוסף:

רבי יוסי בר יהודה אומר משום ר' יהודה ברבי אלעאי שאמר משום רבי אלעאי אביו שאמר משום רבי אליעזר הגדול שוב יום אחד לפני מיתתך. והוי מתחמם כנגד אורן של חכמים. הוי זהיר בגחלתן שלא תכוה שנשיכתן נשיכת

שועל ועקיצתן עקיצת עקרב אף כל דבריהם נחלי אש.

פה מופיע רק המאמר השלישי של רבי אליעזר במשנה באבות, "שוב יום אחד לפני מיתתך", ובעקבותיו "והוי מתחמם...". המאירי התכוון שכאשר המגיה ראה פה "שוב יום אחד..." ולאחר מכן "והוי מתחמם", הוא חשב שהסיום הזה שייך למאמר של רבי אליעזר באבות. אולם לדבריו אנו רואים שזו מסורת אחרת של רבי יהודה בשם אביו בשם רבי אליעזר, ואילו בראש הקטע הזה באדר"נ מובאים שלושת המאמרים בלי "והווי מתחמם...".¹¹

ואולי פתרון העניין כך הוא: מחד רבי אליעזר הוא שמותי – דהיינו מתלמידי שמאי,¹² ומאידך הוא מתלמידיו הבחירים של רבי יוחנן בן זכאי, מתלמידי הלל הזקן: "תנו רבנן: שמונים תלמידים היו לו להלל הזקן [...] גדול שבכולן – יונתן בן עוזיאל, קטן שבכולן – רבן יוחנן בן זכאי" (סוכה כח ע"א). אמנם נראה שריב"ז קבל גם משמאי, כי המשנה הפותחת את המשניות שבהן אנו עסוקים במסכת אבות (ב, ח) אומרת: "רבן יוחנן בן זכאי קבל מהלל ומשמאי", אולם מאמרי ריב"ז ותלמידיו באים שם אחרי מספר מאמרים של הלל ולא של שמאי כלל. ייתכן שהיה רבי אליעזר ממשיכי דרכו של שמאי ושל בית שמאי, אבל כאן הוא בא בעקבות ההכרעה של ריב"ז שהדבר המעולה הוא לב טוב. ובאדר"נ (נוסחא א, פרק יד) מפורש שהכוונה היא יחס טוב ונוח לבריות: "נכנס רבי אלעזר ואמר לב טוב לשמים ולב טוב לבריות". בעקבות גישה זו בא רבי אליעזר ואומר: "יהי כבוד חברך חביב עליך כשלך, ואל תהי נוח לכעוס, ושוב יום אחד לפני מיתתך". אדר"נ מראה לנו בהרחבה רבה שזו גישת הלל הזקן, לעומת שמאי אשר קפדנותו מרחיקה את הבריות. וזה בדיוק הסיכום של אותו הגר המברך את הגישה הנוחה של הלל, לעומת גישת שמאי אשר גערנו ונזיפתו "אבדני מן העולם הזה ומן העולם הבא".

המסורת בשם רבי אליעזר בסוף אבות דרבי נתן שם, המובאת על ידי רבי יהודה בר אלעאי בשם אביו, מייצגת גישה אחרת; גישה המכירה בכך שאנשים גדולים ברוחם ובחכמתם לפעמים חסרי סבלנות כלפי אנשים שאינם מבינים כלל את המסר ושואלים שלא לעניין.

אך אולי אין כאן רק הכרה בדיעבד בתגובה כזאת, אלא גם שיטה מבוררת

11 ראו גם מ' קיסטר, עיונים באבות דר' נתן: נוסח, עריכה ופרשנות, ירושלים תשנ"ה, עמ' 123-124.

12 עיינו רש"י שבת קל ע"ב, ד"ה "שמותי הוא".

לכתחילה. כך מבאר הרב יצחק בלאזר בשם רבו הגדול רבי ישראל מסלנט את שיטת שמאי ותלמידיו. לדבריו, שיטתם סוברת שלמען כבוד התורה על החכם להתנהג במידת הקפדנות, ולכן על שאלות הנראות מזלזלות בתורה יש לענות בדרך של קפדנות. כנגד שיטה זו אבות דרבי נתן מכריע לטובת שיטת הלל: "מלמד שיהא עניו כהלל הזקן ואל יהי קפדן כשמאי הזקן".¹³

המאירי אולי ביקש לומר שאין מקום כלל להביא במשנה באבות את העניין של "והוי זהיר בגחלתן..." כי שם יש הכרעה נגד הגישה ה"קפדנית", ואולי לא בכדי מובאת דעת הלל כמה משניות לפני זו של תלמידי ריב"ז: "ולא הקופדן מלמד" (אבות ב, ה). במרכז הכרעה זו עומד רבי אליעזר, אשר קיבל גם משמאי וגם מריב"ז, ורבות ממסורותיו הן שמותיות, וכן גם בנושא זה, כפי שמעידה מסורת רבי יהודה שהבאנו לעיל. אולם בפרק ב באבות יש כאמור הכרעה אל האמפתיה כלפי הציבור הבא במגע עם החכם, אמפתיה המביאה את הפונים אל הרב לחיי העולם הזה ולחיי העולם הבא. אינני יודע האם שינה רבי אליעזר את דעתו ומתי, אך ברור שהמשנה באבות מופיעה בפרק בו הרוח עם שיטת הלל, ולכן יש מקום בהקשר זה להתעלם מהסיפא של המשנה – מפני שאין זה מקומה כלל כדברי המאירי, ולכל הפחות מפני שאין זה חלק מהמסר החינוכי כאן כדברי רמב"ם.

ריתחא דאורייתא

לעתים משתמשים בביטוי 'ריתחא דאורייתא' כדי להצדיק כעס של תלמיד חכם. מקור הביטוי הוא דברי רבא במסכת תענית (ד ע"א):

ואמר רבא: האי צורבא מרבנן דרתח – אורייתא הוא דקא מרתחא ליה, שנאמר: "הלוא כה דברי כאש נאם ה'".

ואמר רב אשי: כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל – אינו תלמיד חכם, שנאמר וכפטיש יפצץ סלע.

אמר ליה רבי אבא לרב אשי: אתון מהתם מתניתו לה, אנן מהכא מתנינן לה – דכתיב "ארץ אשר אבניה ברזל", אל תקרי אבניה אלא בונה.

אמר רבינא: אפילו הכי, מיבעי ליה לאיניש למילף נפשיה בניחותא, שנאמר "והסר כעס מלבך" וגו'.¹⁴

13 ראו ר"י בלאזר, **אור ישראל**, פרק כח (וילנא תר"ס, עמ' 76).

14 **תרגום**: ואמר רבא: תלמיד חכם שכוועס – התורה היא שמרתיחה אותו, שנאמר הלוא כה

אמנם לעתים עלול תלמיד חכם לנהוג בדרך של כעס כלפי הבריות, ואנחנו חייבים ללמד עליו זכות, כדברי רש"י שם: "אורייתא מרתחא ליה – שיש לו רוחב לב מתוך תורתו, ומשים ללבו יותר משאר בני אדם, וקא משמע לן דחייבין לדונו לכף זכות". אך מדברי רב אשי ורבי אבא נראה שדרך זו רצויה גם לכתחילה. עם זאת, רבינא מגיב לכל הגישה הזאת באומרו שעל החכם לחנך את עצמו להסיר את הכעס ולנהוג בדרך נוחה כלפי הבריות.

מהו היחס בין דברי רבינא לקודמיו בסוגיה? במהרש"א (חידושי אגדות על אתר) משמע שרבינא חולק עליהם ושהמסקנה כרבינא:

ומסיק דבעי למילף נפשיה כו', דהיינו להרגיל עצמו כדי להרחיק עצמו ממדה רעה זו גם שהוא תלמיד חכם, כמו שנאמר ההרגל על כל דבר שלטון.

יש אחרונים הסבורים שדברי רב אשי לא נדחו לגמרי. אולם גם הם מצמצמים מאוד את דבריו למקרים בהם אין אפשרות אחרת: כשצריך להטיל משמעת על הציבור, לעמוד על פסק שפסקת וכדומה,¹⁵ ולכולי עלמא לאור דברי רבינא נראה שאין לדבר על הצדקה כללית להתנהגות של תלמיד חכם בדרך של כעס, באומרנו "ריתחא דאורייתא הוא", שהרי עליו למילף נפשיה! וכזכור, לפי דברי הברייתא ביומא שהוזכרה לעיל, על החכם להתנהג כך ששם שמים יתאהב על ידו, ומטרה זו תושג דווקא על ידי דיבור בנחת עם הבריות ולא בריתחא. כך משמע גם מדברי המאירי כאן בתענית:

תלמיד חכם, אף על פי שתורתו מכעיסתו בשעה שרואה מעשי בני אדם מכוערים, ראוי לו למעט בכעסו כמה שאפשר לו וללמד בנחת, **כדי שיערבו דבריו על שומעיהם ויקבלו דבריו**, וכדי שלא לגרום בעצמו שום נזק, שנאמר: "הסר כעס מלבך והעביר רעה מבשרך".

כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש – אינו תלמיד חכם

הגמרא במסכת יומא (כג ע"א) מביאה ששאל המלך נענש על שמחל על כבודו,

דברי כאש נאם ה'. ואמר רב אשי: כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל – אינו תלמיד חכם, שנאמר וכפטיש יפצץ סלע. אמר לו רבי אבא לרב אשי: אתם לומדים אותה משם, אנו לומדים אותה מכאן – שנאמר ארץ אשר אבניה ברזל, אל תקרא אבניה אלא בונה. אמר רבינא: אפילו כך, צריך אדם ללמד עצמו [לנהוג] בנחת, שנאמר והסר כעס מלבך והעבר רעה מבשרך.

15 עיינו ר"מ פיינשטיין, **אגרות משה**, אורח חיים, חלק ראשון סימן נד.

ובסמיכות ממשיכה הגמרא: "ואמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יהוצדק: כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש – אינו תלמיד חכם". מימרא זו נראית כסותרת את ההנחה שעל החכם להתנהג בנוחות כלפי הבריות ו"לא יצר לאדם בעולם". מדוע אפוא הנקמה והנטירה כנחש הוא תנאי מעכב בלהיות תלמיד חכם!?

להלן דיון הגמרא על מימרא זו בקיצור: הגמרא מקשה על מימרא זו מאיסור התורה "לא תקום ולא תטור", ומתרצת כי האיסור בתורה הוא רק כאשר הנקמה היא על פגיעה ממונית, אך אם נגרם לאדם צער אחר מותר לנקום. על תירוץ זה מקשה הגמרא כי גם לגבי צער אחר אסור להגיב, שהרי נאמר בברייתא: "הנעלבין ואינן עולבין, שומעין חרפתן ואינן משיבין, עושין מאהבה ושמחין ביסורין – עליהן הכתוב אומר ואהביו כצאת השמש בגבורתו!" הגמרא מתרצת "לעולם דנקיט ליה בליביה", ומפרש רש"י: "ואם בא אחר לנקום נקמתו בקיום המשפט – ישתוק", כלומר הוא איננו מגיב בפועל, ורק נמנע למחות במי שמגיב במקומו כלפי זה שציער אותו. גם על כך מקשה הגמרא, שהרי רבא אמר "כל המעביר על מדותיו – מעבירין לו על כל פשעיו", ולפיכך היה עליו למחוק את הדבר לגמרי מלבנו, ואף להגיב כאשר אחר מנסה לנקום בשבילו. הגמרא מתרצת כי יש לקיים את דברי רבא רק כאשר הפוגע משתדל לפייס את הנפגע, אבל אם לאו – אינו חייב למחול לו.

לפי רש"י, סיכום הסוגיה הוא שאין ביטוי ממשי לדברי רבי יוחנן ש"כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש – אינו תלמיד חכם" ודבריו כפשוטם למעשה נדחו. הביטוי היחיד לדבריו הוא שאם הפוגע לא ביקש סליחה, החכם אינו חייב למחות באדם אחר שבא לנקום את כבודו. הריטב"א (בחידושו על אתר) מפרש את הביטוי "דנקיט בליביה": "הוא אינו עושה מעשה נקימה ונטירה, אלא מניח עלבונו למקום". מדברי הריטב"א יוצא שאין ביטוי מעשי כלל לדברי רבי יוחנן. לפי הראשונים הללו, דבריו של רבי יוחנן כפי שנתפרשו במהלך המשא ומתן של הסוגיה אינם סותרים את ההנחה שעל החכם לסגל לעצמו התנהגות נוחה כלפי הבריות.

אולם הרמב"ם משאיר חלקית את דברי רבי יוחנן כפשוטם ועלינו לבאר את דבריו הן ביחס לסוגיה בגמרא והן ביחס לשאלה שלנו. כך כותב הרמב"ם בהלכות תלמוד תורה (ז, יג):

אף על פי שיש רשות לחכם לנדות לכבודו אינו שבח לתלמיד חכם להנהיג

עצמו בדבר זה, אלא מעלים אזניו מדברי עם הארץ ולא ישית לבו להן, כענין שאמר שלמה בחכמתו "גם לכל הדברים אשר ידברו אל תתן לבך", וכן היה דרך חסידים הראשונים שומעים חרפתם ואינן משיבין ולא עוד אלא שמוחלים למחרף וסולחים לו, וחכמים גדולים היו משתבחים במעשיהם הנאים ואומרים שמעולם לא נידו אדם ולא החרימוהו לכבודן, וזו היא דרכם של תלמידי חכמים שראוי לילך בה. במה דברים אמורים כשבזהו או חרפהו בסתר, אבל תלמיד חכם שבזהו – נוקם ונוטר הדבר כנחש עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו.

מניין לו לרמב"ם חילוק זה בין בסתר לבין בפרהסיה – הרי בסוגיה לא ראינו כדבר הזה? וכמו כן, משמע שאם הפגיעה הייתה בפרהסיה מותר לנקום לגמרי, ואם כך מדוע אין כאן איסור נקמה? ולמה מותר לבטל את החובה להיות מן הנעלבין ואינן עולבין? אנו מוצאים שתי תשובות בדבר: אחת על פי מי שמבאר שלרמב"ם הייתה גרסה אחרת בגמרא, והשניה על פי מי שמבאר את הרמב"ם בלי לייחס לו גרסה שונה מזו של הגמרא שלפנינו.

תשובה אחת מציע הרב רבינוביץ ב"יד פשוטה", המביא מרבי אברהם בן הרמב"ם גרסה אחרת בגמרא. וכך לשונו של רבי אברהם (שו"ת מעשה ניסים, סימן יג):

כל תלמיד חכם שאינו נוקם ונוטר כנחש אינו תלמיד (חכמים) [חכם] וכאשר הקשו מהכתוב לא תקום ולא תטור היתה התשובה, לא קשיא הא במילי דאורייתא הא במילי דעלמא...

לפי זה צריך לומר שמילי דעלמא זה בסתר ואילו בפרהסיה תהיה תמיד פגיעה בכבוד התורה כאשר פוגעים בתלמיד חכם. אולם לפי גרסה זו אין זה ברור כיצד למד הרמב"ם את המשך הסוגיה, שהרי אחרי הקושיה של "הנעלבין ואינן עולבין..." מתרצת הגמרא "דנקיט בליביה" ולזה אין ביטוי ברמב"ם, מפני שהוא מביא את ההלכה כדברי רבי יוחנן הראשונים בסוגיה, וכדבריו: "נוקם ונוטר הדבר כנחש עד שיבקש ממנו מחילה ויסלח לו". ייתכן שהרמב"ם סבור שהתירוף האחרון בסוגיה עולה גם על קושיה זו ומבטל את התירוף של "נקיט בליביה".

תשובה אחרת מביא רבי יוסף קארו, המתייחס ישירות לרמב"ם בכסף משנה על אתר, ואף פוסק כמותו בבית יוסף בסוף סימן שלד ביורה דעה. הכסף משנה מתייחס קודם לרישא של הלכה זו בה קבע הרמב"ם שאף על פי שמותר לתלמיד חכם לנדות אדם שפגע בכבודו, אל לו להשתמש בהיתר זה, אלא עליו

להתעלם מחירופיו של מחרפו ולמחול ולסלוח, וזה משבחו של החכם וממעשיו הנאים. כמקור לכך מביא הכסף משנה את הנהגתו של רבי נחוניא בן הקנה, המעיד על עצמו כי "לא עלתה על מטתי קללת חברי" (מגילה כח ע"א) והגמרא שם מביאה דוגמה לעניין זה מהנהגתו של מר זוטרא: "כי הוה סליק לפורייה אמר: שרי ליה לכל מאן דצערן".¹⁶ משמע מגמרא זו שעל החכם להיות נוח וסלחני כלפי כל מי שפגע בו, ואומר הכסף משנה שזה המקור לדברי הרמב"ם על עדיפות הדרך הנוחה. את החילוק בין סתר לפרהסיא מבאר הכסף משנה בכך שזה חידוש של הרמב"ם כדי לפתור את סתירה בין הנהגת מר זוטרא, הנוהג לכתחילה למחול לכל מי שביזה אותו לבין הסוגיה ביומא שבה משמע שצריך לנקום כל זמן שהמבזה לא ביקש להתפייס עמו. הרמב"ם תירץ אפוא סתירה זו שכאשר הפגיעה היא בפרהסיה יש כאן עניין של כבוד התורה, ומשום כך אסור לחכם למחול אלא אם הפוגע מבקש סליחה, שכן אין מדובר בכבודו האישי אלא בכבוד תורה; וכאשר ביקש הפוגע סליחה, מחויב החכם להיות נוח ולהעביר על מידותיו. לעומת זאת, אם מדובר בעניין אישי המתרחש בסתר, ואין כאן עניין של כבוד התורה, אזי עליו למחול ולסלוח מיד כדרכם של רבי נחוניא ומר זוטרא.

לפי ההנחה שלנו, שעל החכם להקפיד ש"לא יצר לאדם בעולם", יש לומר ביחס לגמרא זו: לפי דרך הראשונים, דוגמת רש"י וריטב"א, מהלך הגמרא מסייג את דברי רבי יוחנן למצב בו הפוגע לא ביקש סליחה, וגם אז מותר רק "נקיט בליביה" (על פי הפירושים השונים שהבאנו לעיל), כך שאין ביטוי מעשי לנקמה ולנטירה. הסיבה המובילה את הגמרא לצמצום זה היא דווקא שעל התלמיד החכם להיות "מן הנעלבין" ולהיות מעביר על מידותיו – דרך שבוודאי הולמת את הדרישה ש"לא יצר לאדם בעולם". בשיטת הרמב"ם יש לשים לב להלכה בה דבריו נאמרו, הלכה שבה נאמר שהדרך הנאה של התלמיד החכם היא לא לנדות מפני פגיעה בכבודו האישי אלא לסלוח. הכסף משנה מביא כמקור להלכה זו את הנהגתו של מר זוטרא שמדי לילה סלח לכל מי שפגע בו. רק כאשר יש כאן פגיעה בכבוד התורה, ואין מדובר בכבודו האישי של החכם – רק אז עליו להיות בבחינת "נוקם ונוטר כנחש" כדי לגרום לפוגע לבקש סליחה, וכשהוא מבקש סליחה עליו להיענות מיד ולסלוח.

16 תרגום: כשהיה עולה על מיטתו לישון היה אומר: מחול לו לכל מי שציער אותי.

אחד משמונה בשמינית

לעתים שומעים בעגה הישיבתית שמותר לתלמיד חכם להתגאות קצת, "אחד משמונה בשמינית". אם אמירה זו נכונה, הרי שיש לנו דוגמה להתנשאות מסוימת של החכם על שאר העם. נבחן את הדברים במקומם בגמרא (סוטה ה ע"א):

אמר ר' חייא בר אשי אמר רב: תלמיד חכם צריך שיהא בו אחד משמונה בשמינית. אמר רב הונא בריה דרב יהושע: ומעטרא ליה כי סאסא לשבולתא. אמר רבא: בשמתא דאית ביה, ובשמתא דלית ביה. אמר רב נחמן בר יצחק: לא מינה ולא מקצתה, מי זוטר דכתיב ביה "תועבת ה' כל גבה לב"¹⁷?

הסוגיה דנה בעניין הגאווה ומשמע מדברי רב שיש כאן מעין חיוב על החכם שתהיה לו קצת גאווה. רב הונא בריה דרב יהושע אומר: "ומעטרא ליה כי סאסא לשבולתא"¹⁸. רבא מסכים לנאמר ומבקש לומר שבאופן כללי הגאווה היא שלילית, אבל מעט ממנה נצרך לתלמיד חכם (לפי רש"י, כדי שיהיה לו כוח להוכיחם). לעומתו, רב נחמן בר יצחק שולל מימרא זו מכל וכל. יש כאן אפוא מחלוקת. האם ניתן להכריע ולפסוק בסוגיה זו? הרמב"ם בהלכות דעות רומז באופן ברור לסוגיה זו כאשר הוא דן בעניין הענווה בהלכות דעות (ב, ג):

ויש דעות שאסור לו לאדם לנהוג בהן בבינוניות אלא יתרחק מן הקצה האחד עד הקצה האחר, והוא גובה לב, שאין דרך הטובה שיהיה אדם עניו בלבד אלא שיהיה שפל רוח ותהיה רוחו נמוכה למאד, ולפיכך נאמר במשה רבינו ענו מאד ולא נאמר ענו בלבד, ולפיכך צוו חכמים מאד מאד הוי שפל רוח, ועוד אמרו שכל המגביה לבו כפר בעיקר שנאמר ורם לבבך ושכחת את ה' אלקיך, ועוד אמרו בשמתא מאן דאית ביה גסות הרוח ואפילו מקצתה.

הרמב"ם כאן אינו פונה דווקא לתלמיד חכם, אלא לכל אדם, אך ברור שהוא מצטט את הגמרא לעיל כאשר באופן חריג הוא אפילו שומר את לשונה הארמית. נוכל להסיק מכאן שאם היה דין שונה לתלמיד חכם היה צריך לציין זאת כאן או לפחות בפרק ה בו הוא מתייחס ספציפית לתלמידי חכמים. לכן

17 **תרגום:** [...] אמר רב הונא בריה דרב יהושע: ומעטרת אותו כסאסא [השערה שבראש השיבולת] לשיבולת. אמר רבא: בנידוי מי שיש בו ובנידוי מי שאין בו. אמר רב נחמן בר יצחק: לא ממנה ולא מקצתה, האם זוטר הפסוק "תועבת ה' כל גבה לב"?

18 **רש"י שם:** "גסות מועט נאה והוגנת לו לתלמיד חכם ומעטרתו כסאסא המעטרת את השבולת".

נראה שהרמב"ם סבר שהלכה כרב נחמן בר יצחק. וכך כותב מפורשות הגהות מיימוניות על הלכה זו:

דלא כרב חייא בר אשי דאמר רב תלמיד חכם צריך שיהא בו אחד משמנה בשמינית ורב הונא בריה דרב יהושע דאמר ומעטרה ליה כסאסאה לשיבלתא ודלא כרבא דאמר בשמתא דאית ביה בשמתא דלית ביה אלא כרב נחמן בר יצחק דאמר לא מינה ולא מקצתה דכתיב ביה תועבת ה' כל גבה לב.

ולפי זה כמובן אין לסתור את ההנחה שלנו מגמרא זו.

ענוותנותו של רבי אבא דמן עכו

בגמרא סוטה (מ ע"א) מספר רבי אבהו:

מריש הוה אמינא עינותנא אנא, כיון דחזינא ליה לרבי אבא דמן עכו דאמר איהו חד טעמא ואמר אמוריה חד טעמא ולא קפיד, אמינא לאו עינותנא אנא.¹⁹

רבי אבא דרש ברבים, וכמנהגם אז היה לוחש את דברו למתורגמן שלו, שתפקידו היה להביא את דבריו בקול רם בפני הקהל.²⁰ קרה שהמתורגמן ביאר את הדבר באופן שונה ממה שרבי אבא מסר לו, אך רבי אבא לא הקפיד על המתורגמן.

לכאורה היינו חושבים שעיקר עניינו של החכם הוא תורתו וחידושיו שהוא מבקש למסור לעולם, ומצפים שכאשר אמיתות תורתו עומדת מול הענווה ואי-ההקפדה על המתורגמן, אזי עליו להקפיד, על מנת שהציבור ישמע תורת אמת. כך נראית דעתו של המהרש"א המפרש כאן (בחידושי אגדות) על ידי אוקימתא:

נראה דאי הוה ההוא חד טעמא גרע מטעם דיליה ודאי דהיה לו להקפיד על זה שאומר שקר בשבילו אלא שהיה עדיף מדיליה והיה לו להקפיד שהיה מראה בפני רבי אבא כאילו הוא חשוב כרבי אבא...

לפי המהרש"א דברי המתורגמן עלו באיכותם על דברי רבי אבא ולכן אי-ההקפדה לא באה על חשבון דברי התורה. אף על פי כן, נראה מפשוטם של דברי רבי אבהו שלא כן פני הדברים, ורבי אבא לא הקפיד על האמורא אף אם אמר טעם

19 **תרגום:** בתחילה הייתי אומר שאני ענוותן, כיון שראיתי את רבי אבא מעכו שאמר טעם אחד ואמר המתורגמן טעם אחר ולא הקפיד, אמרתי לאו ענוותן אני.

20 ראו פירוש רש"י שם: "אמוריה – המתרגם לרבים מה שהוא לוחש לו בשעת הדרשה".

גרוע משלו. כך נראה שסבור המאירי: "רוצה לומר שהאמורא הממונה תחתיו להשמיע את דבריו מחליפו והוא אינו מדקדק עליו...". העולם איבד את תורתו המדויקת של רבי אבא, אבל הרוויח דוגמה נפלאה של החובה של החכם להיות איש נוח וסלחני. ואולי בסוגיה זו היא תורתו של רבי אבא דמן עכו.

סוף דבר

למדנו במסכת ברכות (יז ע"א):

מרגלא בפומייהו דרבנן דיבנה: אני בריה וחברי בריה, אני מלאכתי בעיר והוא מלאכתו בשדה, אני משכים למלאכתי והוא משכים למלאכתו, כשם שהוא אינו מתגדר במלאכתי כך אני איני מתגדר במלאכתו, ושמה תאמר: אני מרבה והוא ממעיט – שנינו: אחד המרבה ואחד הממעיט ובלבד שיכוין לבו לשמים.

נדמה לי שמאמר זה של רבנן דיבנה עומד בבסיס הדברים שכתבתי לעיל, דהיינו ההנחה שעל החכם לא לגרום שום צער לאיש, ולכבד אותו כשווה בין שווים. דברים אלו באים לידי ביטוי בחובת החכם ש"לא יצר לאדם בעולם", ובחובה להרבות אמפתיה ועל ידי כך להאהיב שם שמים על הבריות.

כל אדם מרגיש בצדק שהוא בריה וחברו בריה, ואם חברי פוגע בכבודי, אין זה מובן על סמך מה חושב החבר שהוא רשאי לפגוע בי – האם מפני שאני שווה פחות?! והרי אנחנו שווים, הוא בריה ואני בריה! וחמור במיוחד עם הפגיעה באה מתלמיד חכם, שהרי גם מולו מותר לי לומר בלבי שאנחנו שווים: אני בריה והוא בריה. כלל בסיסי זה, ירגיש האדם בלבבו, אמור לתפוס חלק מרכזי בתורתנו, וכאשר תלמיד חכם המייצג את תורתנו הקדושה מפר את הכלל הזה, נגרם חילול השם נורא.²¹ משום כך ביקשתי בדבריי להסביר כמה מקומות בדברי חז"ל הנראים סותרים כלל זה.

הראי"ה קוק זצ"ל מבאר את דברי רבנן דיבנה בעין איה.²² הציר המרכזי בביאורו הוא טענה שההכרה בעיקרון השוויון בין כל בני האדם (כולל החכם), היא המאפשרת את הכבוד ואת האהבה בין הבריות. וכך הוא מסיים את דבריו:

על כן ראוי לכל אדם, אפילו הגדול בחכמה ובכבוד, שיחשוב כל אדם שהם

21 כמובן, כל זה אינו סותר כלל את החובה המוטלת על הציבור לכבד תלמידי חכמים.

22 הראי"ה קוק, עין איה, ברכות א, ירושלים תשנ"ה, עמ' 83–84.

בני מעלתו ושויים לו לענין²³ לכבדם ולהבם באמת.

23 נדמה לי שאין לטעות בדבריו ולומר ש"לענין" בא לסייג את השוויון, כאשר ייווכחו הקוראים אם יעיינו בכל הפירוש שם.